

CSIBI LÁSZLÓ

ISMERETLEN

TELEKI SAMU-FORRÁSANYAGOK

Egy disszertáció munkálataiból

Dokumentumok nyomában

■ Három éve kutatom a széki Teleki család egyik legismertebb tagja, Teleki Samu gróf – nem érdemtelenül – élete fő művének tekintett kelet-afrikai felfedezőútjáról származó képi és írásos anyagokat. Ezen az úton Erdélyi Lajos 1977-ben napvilágot látott munkája, a *Teleki Samu Afrikában* című könyv indított el, amikor egy, a Teleki gróf afrikai expedíciójával kapcsolatos dokumentumfilmhez kezdtem anyagot gyűjteni.

Erdélyi Lajos könyve mellett – mint minden a Teleki expedíciója iránt érdeklődő személy – a gróf útítársa, az osztrák Ludwig von Höhnell tollából származó, a felfedezőút történetét megörökítő könyv beszerzésével folytattam. Ennek eredeti, 1894-ben magyar nyelven megjelent példányát ma már viszonylag nehéz megtalálni (a budapesti Szabó Ervin Könyvtárban csak az 1892-es, német kiadást találtam meg). A *Teleki Sámuel gróf felfedező útja Kelet-Afrika egyenlítői vidékein 1887–1888-ban* című, olvasmányos, kétkötetes mű vált minden Teleki-kutató szinte kizárólagos forrásává az azóta eltelt több mint száz évben, hiszen maga a gróf egyetlen újságcikkben (a *London Times* 1888. december 26-i számában) számolt be felfedezőútjáról, amelyről minden további információt szinte kizárólag Höhnell könyvéből szerezhetek az érdeklődők. Szintén a Höhnell munkája alapján készültek később az olyan nagyobb lélegzetű munkák, mint a Cholnoky Béláé (*Gróf Teleki Sámuel útja Kelet-Afrikában*. Franklin Társulat, Bp., é. n.), Bendefy-Benda Lászlóé (*Magyar utazók Afrikában*. A magyar etiópiai expedíció országos bizottságának kiadása, Bp., 1934), de akár Erdélyi Lajos könyvét is említhetjük, amelyben szintén ennek alapján írta meg Teleki gróf kalandos utazásait.

Ami miatt mégis kiemelkedik az Erdélyi Lajos könyve a korábban készültek közül, az a Román Nemzeti levéltár Kolozs Megyei Igazgatóságán talált, a felfedező útról származó több mint hatvan fénykép bemutatása: ezekkel Erdélyi nemcsak hogy visszahozta Teleki gróf expedíciójának emlékezetét a köztudatba, de az általa publikált képek szinte azonnal „életre keltek”, és azóta is ezek másolatai járják be a világot. (Hogy a második világháborút követően feldúlt sáromberki Teleki-kastély udvaráról milyen úton jutottak ezek az értékes dokumentumok a kolozsvári levéltárba, és hogyan kerültek közlésre Erdélyi Lajos könyvében, arról bővebben a *Teleki Samu kelet-afrikai expedíciójának képi hagyatéka* címmel, a Kriza János Néprajzi Társaság

A Teleki Samu kelet-afrikai útjáról származó naplójának megszerzésében nyújtott támogatásért és segítségért ez úton mondok köszönetet a Communitas Alapítványnak és elnökének, Takács Csabának, továbbá Ferber Miklós professzornak és a Teleki család tagjainak: Marie-Ágnesnek, Monique-nak és Sándornak.

23. Évkönyvében írtam.¹⁾ Erdélyi Lajos a Teleki család gyűjteményének részletes feltárására nem vállalkozott, kizárólag a felfedezőút fényképeinek másolása volt a célja. Ismereteink szerint a következő évtizedekben a levéltári anyagok további feldolgozására nem került sor, ebből eredően az afrikai útról származó vagy azzal kapcsolatos újabb forrásanyagok azóta sem kerültek elő. Szintén Erdélyi Lajosnak köszönhetően kerültek nyomtatásba részletek az Osztrák Állami Levéltárból származó, a Monarchia trónörököséhez, Rudolf főherceghez címzett levelekből is, amelyeket Teleki gróf afrikai útjáról küldött.² Ezeket a Teleki Samu korának marosvásárhelyi sajtójában talált írásokkal egészítette ki (mint például a *Marosvidék* 1887. május 8-i számában közölt, báró Aczél Bélához írt zanzibári levelének részletei), de mivel Erdélyi Lajos a könyvét nem tudományos jelleggel készítette el, a felsorolt anyagok eredetének közlésétől is eltekintett. Tulajdonképpen forrásjelölésként a kolozsvári levéltárt adta meg, ahol a Teleki család gyűjteményét őrzik.³ Magam az általa másolt képek eredetije után érdeklődve kerestem fel az RNL kolozsvári fiókját, és kutattam A sáromberki Teleki család levéltára, 1574–1943 (*Fondul Familial Teleki de Dumbrăvioara 1574-1943*) címszó alatt található, 252-es leltári számú, összesen 997 mappát tartalmazó gyűjteményt.

Amit a levéltár rejteget

■ Az említett gyűjtemény hét mappája tartalmaz fényképeket, ezek a 991–997-es sorszámmal vannak ellátva. Összesen 712 darab, különböző méretű és eredetű fényképről van szó, a következő sorrendben (mappa és a fényképek száma): 991: 74, 992: 60, 993: 94, 994: 127, 995: 134, 996: 139, 997: 84. Meg kell jegyezni, hogy a fényképek között sok a másolat, egyeseket több mappában is megtalálunk, két-három, de akár még több példányban is. Ezekből válogatta össze Erdélyi Lajos könyvéhez a 62, afrikai útról, valamint további, más helyszínekről származó fotográfiákat. Összesen 193, Teleki Samu személyéhez fűződő vagy a felfedezőútján készült fényképet tartalmaz a kolozsvári gyűjtemény, ezek közül 172 az expedíció helyszíneiről származik, 8 rajz (fényképek alapján, valamint fantomrajzok), 8 vadásztrófeákat örökít meg, és további 5 későbbi időpontban vagy más helyszínen készült. Ezek ismeretében elmondható, hogy az eddig teljesnek tekintett és Erdélyi könyvében publikált fotókorpusz darabjainak száma szinte a háromszorosára nő.

A különböző családi iratok, adásvételi szerződések, litográfiák mellett további, eddig teljesen ismeretlen forrásanyagok kerültek elő a levéltári gyűjtemény 928-as számú mappájából: Teleki Samu apai nagynénjéhez, Waldeck-Pyrmont Hermann herceg feleségéhez, Teleki Ágneshez írott öt levele, amelyeket Afrika különböző helyszíneiről küldött:

- 1887. január 23. Zanzibár,
- 1887. július 10. Taveta,
- 1887. november 2. Leikipia,
- 1887. december 17. Nyemisz a Baringó mellett,
- 1888. november 2. Zanzibár.

További három, még a felkészülési időszakból származó levelet is találunk, ezek keltezési helye Bécs, valamint London (a harmadik, amely hiányosan maradt fent, valószínűsíthetően szintén Londonból származik):

- 1886. július 9. Bécs,
- 1886. augusztus 6. London,
- 1886 (ismeretlen időpont, valószínűleg Londonból).

Ugyancsak ide tartozik az Európából Afrika felé tartó úton, Adenből kelteztetett terjedelmes levele, amelyet 1886. november 16-án küldött a gróf Teleki Ágnesnek. Teleki Samu kilenc levele mellé sorolva az Erdélyi Lajos könyvében is idézett írásait (a *Marosvidékben* 1887 májusában közreadott, Acél Bélához küldött, valamint a Rudolf főherceghez címzett két levelét 1887. november 4., Leikipia – kiegészítve 1887. december 12., Nyemisz a Baringónál – és 1887. december 22., Guasso la Nyuki) összesen 12 különböző terjedelmű, személyes hangvételű írásban kapjuk meg az afrikai expedíció keresztmetszetét, a kezdetektől a közel kétéves utazáson keresztül. Ezekben a nagyrészt ismeretlen dokumentumokban Teleki gróf egyes szám első személyben számol be az felfedezőút során tapasztalt élményeiről, eseményekről.

Előzetes információk Teleki Samu gróf afrikai naplójáról

■ „Miközben múltból csak egy van, ugyanakkor számos eltérő diskurzus szólhat róla, mint ahogy sokféle történelmet írtak már eddig is ugyanarról a múltról”⁴ – állapította meg Gyáni Gábor. Teleki társának, Ludwig von Höhnelnek az expedíció egyetlen hiteles forrásának tekintett könyve hazatérésük után született meg, tehát egy összefoglalója a történeteknek, ha úgy tekinthetünk, szerkesztett összegzése mindannak, ami az osztrák szerző szerint érdekes lehetett az olvasóközönség számára. Ezzel szemben a levelekből – habár ugyanazt a történetet ismerjük meg – ezúttal Teleki Samu szemszögéből olvashatjuk el egy-egy időszak összefoglalóit, ahogyan azt a gróf érdemesnek gondolta megírni. Vagyis mindegyik esetében a felfedezőútról olvassunk: az egyik írás a széles közönségnek készült, míg a másik magánjellegű, de mindkettő egy adott eseményre vagy történésre néz vissza, és már egy későbbi időpontban összegezi szerzője benyomásait, tapasztalatait, gondolatait.

Első alkalommal Erdélyi Lajos könyvében olvashattunk arról, hogy kell léteznie egy, a Teleki Samu afrikai útjáról származó személyes naplónak is. Könyvében erről mindössze ennyit jegyzett le: „A kéziratot naplót Sáromberkén, illetve később a marosvásárhelyi Teleki Tékában őrizték. A második világháború éveiben külföldre került: Kanadába.”⁵ Ennek érdekessége többek között, hogy a Höhnel könyvével vagy a gróf leveleivel ellentétben a legtöbb bejegyzés ott és akkor, az események hevében íródott. Erdélyi Lajost budapesti otthonában kerestem fel, hogy a Teleki kutatása kapcsán kérdezzem, természetesen a napló is szóba került: elmesélése szerint akkoriban levélben kérte a gróf időközben Kanadába emigrált örökösét, Teleki Károlyt, hogy bocsássa a szóban forgó afrikai naplót rendelkezésére a készülő Teleki Samu-könyvhöz. „Egy szörnyeteg volt, ő volt az, aki nem volt hajlandó nekünk – kértem, hogy a naplónak a másolatát, és nagy pénzhez kötötte, nem emlékszem, hogy mekkora [összeghez], de pénzhez kötötte. Ő már Kanadában volt, magával vitte a naplót, és nem adta ide. Tehát a másolatát sem adta ide.”⁶ Erdélyinek nem maradt más hátra, mint hogy a levéltárból lemásolt fényképek mellett a bécsi levéltárból származó két levél meg a marosvásárhelyi korabeli sajtóból származó írásokkal egyetemben Ludwig von Höhnel könyvéből írja meg a felfedezőút történetét.

Erdélyi Lajos könyvével szinte egy időben látott napvilágot az Egyesült Államokban élő Francis G. Wagner könyve, a *Hungarian Contributions to World Civilization*, ebben lehetett olvasni a sáromberki gróf felfedezőútjáról is, aminek kapcsán jegyezte le a szerző, hogy a Teleki-napló lelőhelye az East Lansingben található Michigani Állami Egyetem (Michigan State University), amelynek az Afrika Tanulmányok Központja vásárolta meg a nevezett doku-

mentumot Teleki Károlytól.⁷ Az 1980-as évek elején a frissen alakult Magyar Földrajzi Gyűjtemény részéről Balázs Dénes az Egyesült Államokban járva került kapcsolatba az időközben elhunyt Károly azonos nevű fiával, aki szintén megerősítette, hogy a napló az említett egyetem tulajdonába került. Később Kubassek János, a Földrajzi Gyűjtemény igazgatója érdeklődött az amerikai könyvtárnál, de információjuk szerint „a mintegy 60-80 dollárba kerülő mikrofilmmásolatra a Földrajzi Gyűjteménynek anyagi lehetősége nem volt”.⁸ Hogy végül mégis eljutott Magyarországra a napló másolata, az Lázár István érdeme. A *Kortársban* számolt be arról, hogy a véletlennek köszönhetően Mádon járva beszélt neki Mátyás Ernő az egyik vendégéről, a magyar–amerikai tudományos kapcsolatok révén Magyarországot sűrűn látogató geológus Paul G. Telekiről, aki egyben az azonos nevű miniszterelnök unokája, Teleki Gézának, a debreceni Ideiglenes kormány vallás- és közoktatásügyi miniszterének fia, és aki apja hagyatékában fellelte Teleki Samu gróf naplójának fénymásolatát. Ezt az egyik látogatása alkalmával magával vitte Magyarországra.⁹ Teleki egyetlen kérése az volt, hogy a megfelelő feldolgozás után a napló másolata a frissen alakult érdi Földrajzi Múzeum adattárába kerüljön, ami meg is történt. Lázár a *Kortárs* 1984. decemberi számában *Előzetes jelentés egy kéziratról. Teleki Samu afrikai naplói* című írásában számolt be először a tulajdonába került másolatról. Ebből az is kiderült, hogy tulajdonképpen nem egy, hanem két naplóról van szó: az első, nagyobb terjedelmű, 1886. december 30. – 1888. október 3. között, a híres felfedezőtről, valamint egy jóval rövidebb, 1895. tavaszáról, egy kelet-afrikai vadászútról származik. Lázár egy másik, magyar utazókról szóló antológiájában¹⁰ a bécsi levéltárból származó levél mellett részleteket közölt a Teleki-naplóból, és habár korábban megállapította, hogy „a föllelt szöveg publikálása fontos és sürgős kötelesség”,¹¹ ez mind a mai napig nem valósult meg. Később Paul G. Teleki azon kérésének, miszerint Érden helyezze letétbe a naplók másolatát, eleget tett. Jómagam az érdi intézetben tett látogatásaim során Puskás Katalin gyűjteménykezelő, valamint Kubassek János igazgató jóvoltából tanulmányozhattam azt. Nem elírás, amikor *azok* helyett *azt* használom: Teleki Samu gróf második, 1895-es vadászútjáról származó naplója ugyanis ma már nem található meg a Földrajzi Múzeum gyűjteményében, viszont annak kilétéről semmilyen információval nem rendelkeznek. Hogy mégis eljutott a második napló is Magyarországra, annak bizonyítéka Lázár István két írása a *Kortársból* és a *Világjárók – világlátók* című antológiából, hiszen ezekben kisebb részleteket is közölt belőle. Ugyanakkor az Érden található fénymásolt naplóból több oldal is hiányzik, amellettt nagyon sok része nehezen – vagy egyáltalán nem – olvasható, ennek oka elsősorban a fénymásolat gyenge minősége (valamikor az 1980-as évek elején készülhetett), valamint az, hogy az eredeti naplót a gróf többféle írószerszettel írta, ceruzával, tintaceruzával, tollal is, ezek közül az írások közül sok több mint száz évvel később elhalványult, elkopott. Érden tett látogatásaimmal egy időben levélben kerestem meg a michigani egyetemet, amelynek tulajdonában található az eredeti napló (valamint az örökös Teleki Károly és felesége, Vera angol nyelvű fordítása), a speciális gyűjtemények részlegének vezetőjétől azt a választ kaptam, hogy annak digitalizálását nem tervezik a közeljövőben, állapota sem teszi lehetővé, ezért csak helyszíni tanulmányozása lehetséges. Másolását ugyanakkor kizárólag a Teleki család beleegyezéséhez kötötték, ami később az örökös Teleki Károly lányának, Marie-Ágnesnek köszönhetően megvalósult, ennek eredményeképpen 2017 májusában az East Lansingben található egyetem könyvtárában lemásolhattam Teleki Samu gróf kelet-afrikai naplóját.

A Michigan State Universityn található Teleki-gyűjtemény összesen hét mappát tartalmaz, ezek a leltári bejegyzés alapján a következők:

1. napló, 1886. december 30. – 1888. február 17.
2. napló, 1888. február 18. – 1888. október 3.
3. napló, 1895. március 17. – 1895. április 11.
4. A naplók fordítása (magyarról és németről angol nyelvre, összesen 327 gépelt oldalon)
5. Teleki Samu 1887. november 4-én, valamint 1887. november 22-én Rudolf trónörököséhez írott leveleinek fényképezett másolata (a bécsi levéltárból)
6. két biográfiai cikk Teleki Samuról, jelöletlen sajtótermékekből
7. különböző fényképek.

Két naplót is őriznek tehát az Egyesült Államokban, az első a gróf 1886–1888 között kelet-afrikai expedíciójáról származó, nagyobb terjedelmű, két, egyenként 22 x 28 cm-es füzetből álló (193, illetve 109 oldalon), valamint egy későbbi vadászúton kelt, 1895-ös, 18 x 21,5 cm-es füzet, amelyben mindössze 15 oldalt tartalmazó írást találunk. A két napló összterjedelme 317 oldal. Az első naplóban a kezdeti időszaktól eltekintve a gróf mindennapos benyomásairól írt hosszabb-rövidebb feljegyzéseket: volt, amikor a dátumot és különböző mérések adatait jegyezte fel csupán, más alkalmakkal viszont több oldalon írta le egy vadászat vagy egy esemény minden apró részletét. Ezzel ellentétben a második útjáról származó naplójában 15 oldalon olvashatunk két nagyobb bejegyzésben a március 6. – április 11. közötti időszak eseményeiről.

A feltárt források használata

■ Disszertációmban külön fejezetekben vizsgálom és tárgyalom a felsorolt anyagokat: külön az írásokat és külön a Teleki Samu személyéről készült és az expedíciójáról származó fényképeket. A gróf naplója és levelei történeti források, amelyek a felfedezőút történetének jobb megismeréséhez segítenek hozzá. A forrásközlések céljai alapján a *Levéltári Közlemények* két fajtát különböztet meg: a tudományos (szűkebb körű használatra) és népszerű közlést (tágabb körű használatra), valamint az ezekből eredő tudományosan népszerű forrásközlést, amelynek forrásválogatása nem törekszik teljességre, apparátusa azonban bővebb, tudományosabb igényű, mint a népszerű forrásközléseké.¹² Dolgozatomban az írásos dokumentumok feldolgozása az idézett két csoportból eredő tudományosan népszerű közlés szerint történik, második lépésként a Teleki-naplót egy alapos kritikai jegyzetapparátussal és előtanulmánnyal ellátott kötetben szándékozom publikálni.

Erdélyi Lajos könyvében nem számolt be arról, hogy a fotókorpuszt milyen rendszerbe sorolva találta, mint ahogy arról sem ejtett szót, milyen kritériumok alapján válogatta össze a közlésre kerülő fényképeket. Elmondása szerint Höhnel könyvének segítségével próbálta azokat a fotográfiákat azonosítani, amelyeken semmilyen képalírás nem található, megjegyezve azt, hogy „kétes esetben egy bokszmérkőzést pontozó bíró elfogultságán is túltettem, Teleki Samu javára”.¹³ Az ő nyomán folytatta a munkát évekkel később Borsos Balázs, aki az afrikai útról származó képek egy részét a Höhnel könyvében szereplő illusztrációkkal vetette össze, és ez alapján jutott arra a következtetésre, hogy az Erdélyi által közölt hatvan fotográfia mellett az expedíció során további fényképek készülhettek, ezekkel együtt 80-90-re tette a felvételek számát.¹⁴ A levéltárban őrzött 172 fénykép közül sok esetében hátra van még azonosításuk, ezt a hosszúnak ígérkező folyamatot elsősorban rossz állapotok nehezíti, valamint hogy az Erdélyi által publikált fotográfiákkal ellentétben

ezeken sem képalírást nem találunk, és nagyobb részük Höhnel könyvének illusztrációi között sem tűnik fel.

Mindent összevetve úgy gondolom, hogy Teleki expedíciójának teljes feloldozása mindmáig nem történhetett meg, és ha a felsorolt dokumentumok által újabb információk már nem láthatnak napvilágot a felfedezőútról, mégis – a személyes írásoknak köszönhetően – egy új szemszögből, a Teleki Samu gróf élményein keresztül ismerhetjük azt meg.

■ JEGYZETEK

1. *Teleki Samu kelet-afrikai expedíciójának képi hagyatéka.* In: *Kriza János Néprajzi Társaság 23. Évkönyve. Néprajzkutatók, kutatások, reprezentációk.* Szerk. Bakos Áron és Keszeg Vilmos. Kriza János Néprajzi Társaság, Kvár, 2015. 245–276.
2. Teleki Samu Rudolf főherceghez 1887. november 4-én és 1887. december 22-én írott levelei. Österreichisches Staatsarchiv, AT-OeStA/HHStA HausA Selekt Kronprinz Rudolf 19-77, Zwei Briefe von Samuel Graf Teleki an Kronprinz Rudolf.
3. Erdélyi Lajos: *Teleki Samu Afrikában.* Kriterion, Buk., 1977. 70.
4. Gyáni Gábor: *Miről szól a történelem.* 2000 10.évf. 1998. január 39.
5. Erdélyi 1977. 18.
6. Erdélyi Lajos szóbeli közlése, Bp., 2016. július 9.
7. Balázs Dénes: *Teleki Sámuel afrikai útinaplója.* Földrajzi Múzeumi Tanulmányok 1988. 5. sz. 53.
8. I.m. 53.
9. Lázár István: *Előzetes jelentés egy kéziratról – Teleki Sámuel afrikai naplói.* Kortárs XXVII. évf. 12. sz. 1984. december. 1951.
10. Lázár István: *Világjárók – világlátók. Régi magyar utazók antológiája.* Móra Ferenc Könyvkiadó, Bp., 1986.
11. Lázár: i.m. 1957.
12. Levéltári Közlemények XLVI. évf. 2. sz. 1975. 205.
13. Erdélyi Lajos szóbeli közlése, Bp., 2016. július 9.
14. Borsos Balázs: *Tájképek, életképek, néprajzi dokumentumok. A Teleki-expedíció fényképeiről.* Publikon Kiadó – ELTE BTK Afrikanisztikai Oktatási Program, Pécs, 2006. 83.

